

A PEDAGÓGIA NÉHÁNY RENDSZERTANI PROBLÉMÁJA
A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉNEK
TANÍTÓKÉPZŐS TANKÖNYVEIBEN

Az 1868-as népoktatási törvényt követő időszak igen gazdag tanítóképzős tankönyvekben. Folyamatosan jelennek meg – neves szerzők tollából – az oktatástanok, amelyek a didaktika legfontosabb kérdéseire adnak választ. A 19. század utolsó harmadában az egyetemek mellett a tanítóképzők a didaktikai gondolkodás legfőbb műhelyei. A tankönyvírók kiváló pedagógiai szakemberek, akik jártasak a gyakorlat és az elmélet kérdéseiben. Nézeteikre hatottak német és más nyugati források, mégis hangsúlyozzák, hogy önálló alkotásokkal kívánják gazdagítani a pedagógiai szakirodalmat. Munkánkban a jegyzetekben felsorolt szerzők műveinek összehasonlító vizsgálatával mutatjuk be az elképzeléseket a pedagógia és a didaktika egyes kérdéseivel kapcsolatban.

Az oktatás és nevelés kapcsolata

A tankönyvírók nagy figyelmet fordítanak a két fogalom definiálására, körvonalazására, valamint a közöttük levő kapcsolat feltárására.

A *nevelés* fogalmát legteljesebben Kiss Áron és Öreg János fogalmazza meg, bemutatva annak szűkebb és bővebb értelmezését is: „Nevelés alatt általában azon hatások összegét értjük, melyek által valamely fejlődőképes lény rendeltetésének betöltésére képesítetik.”¹ Az iskolában tervszerűen nevelik a gyermeket, s ennek legfőbb célja, hogy „... tehetségeinek összhangzatos kifejtése által rendeltetési célját elérni képes legyen”.² A nevelés definíció két változatában a ráhatás ténye azonos, de míg az egyik minden hatást – a negatív és iskolán kívülit is – magában foglal, addig a szűkebb értelmezésben már a nevelő céltudatos, tervszerű hatása jelentkezik.

A szerzők sorában még Bárány Ignácnál találkozunk a fenti értelmezéssel. Nála azonban nem kapnak helyet a negatív hatások, „...neveléshez tartozik minden, mi az emberre nemesítőleg s irányítólag hat”.³

A többi tankönyvíró a szűkebb értelmezést használja, s ebben a tervszerűséget és a céltudatosságot tartja legfontosabbnak. Bihari Péter a véletlenek kiküszöbölését hangsúlyozza: „A nevelés nem kísérletek kockajátéka, nem is a tapasztalati adatok rendezet-

¹ Kiss Áron és Öreg János: *Nevelés és oktatástan* Pest, 1875. (Bevezető)

² Kiss Áron és Öreg János: *Nevelés és oktatástan* Pest, 1875. 20.

³ Bárány Ignác: *Tanítók könyve* Pest 1871. 44.

len gyűjteménye többé. Elégge ki vannak nyomozva az ember külső és belső életének körülményei, hogy azokra bátran építhessünk.”⁴ Mennyey József a testi és a szellemi sajátosságok kibontakozását helyezi előtérbe. Hasonlóan vélekedik Warga János, amikor megfogalmazza a nevelés feladatát, „... a testi és szellemi sajátosságokat az emberben célszerű ráhatás által ápolni és munkásítani föladata a nevelésnek”.⁵

Néhányan szólnak a *magánnevelésről* is. Mennyey József erősen bírálja, zugnevelésnek nevezi. Molnár László főként a nevelők szakképzettségét kérdőjelezi meg, „... el kell ismernünk, hogy azon tanítók között, kik magánházakban való nevelőtanítói állásra vállalkoznak, ritkák a rátermett, ügyes nevelők”.⁶ Felismeri ugyanakkor a közösségben rejlő nevelési lehetőségeket is. A közös munka még a hanyagságra hajlamos tanulókat is szorgalomra buzdítja.

Valamennyi szerző részletesen foglalkozik az *oktatás* fogalmával. Bihari Péter több oldalról közelíti meg a kérdést: az oktatás általában, a szakoktatás és a szorosabb értelemben vett oktatás. Az oktatás általában azt jelenti, hogy valakivel valamit megértetünk. „... a szó szorosabb jelentésében szándékos és tervszerű működést értünk a szellemi erők kifejlesztésére, ismeretek és ügyességek elsajátíttatása által”.⁷ Az ismereteket a tanító közli, ezért vezető szerepet tölt be, de az eredményesség feltételezi a tanulók közreműködését is. Az oktatás fontos sajátossága, hogy működési folyamat. *A szakoktatás* szűkebb körű fogalom. Csak bizonyos iskolatípusban szükséges. Itt a kiválasztott pályához fontos ismereteket sajátítják el. Elemi iskolában a szakoktatás nem engedhető meg, mivel ott olyan ismereteket kell közölni, amelyekre mindenkinek szüksége van. A szakoktatás problémáját érinti Környei János is. Az elemi iskolának biztos alapot kell nyújtania, s erre épül majd a szakképzés. Ugyanezt a gondolatot fogalmazza meg Gyertyánffy István és Kiss Áron is.

A többi tankönyv nem foglalkozik a szakoktatással. Valamennyi szerző az egész ember fejlesztését szorgalmazza. Warga János, Gyertyánffy István és Kiss Áron az ismeretközlést tekintik a legfőbb feladatnak. Szólnak e mellett a jellem fejlesztéséről is, mivel a megfelelő ismeretek az emberi jellem képzését is szolgálják.

Az *oktatás és a nevelés* kapcsolata lényeges kérdés a tankönyvíróknál. Véleményük nem egyöntetű azzal kapcsolatban, hogy melyik a fontosabb, annak ellenére, hogy mindannyian az iskola nevelő jellegét hangsúlyozzák. Az egyes tantárgyak nevelési lehetőségeket rejtenek magukban – írja Emericz Gyéza. Véleménye szerint a nevelés legfőbb eszköze a tanítás. Bihari Péter megfogalmazza, hogy a nevelést csak mesterségesen lehet elválasztani az oktatástól. Az elemi iskolának nevelő intézménynek kell lennie. Gyertyánffy István kifejti, hogy „... hol az oktatás nem a képességre, a megtanult dolog önálló használatára van irányozva; hol a gyermeknek csak egyik lelki tehetségét fejleszti... egyoldalúan... ott nevelő oktatásról nem lehet szó, a tanító nem mondhatja el, hogy oktatva nevel, és nevelve oktat”.⁸ Környei János és Bihari Péter szerint nem lehet

⁴ *Bihari Péter*: Népiskolai oktatástan Budapest 1886. 70.

⁵ *Warga János*: Nevelés és oktatástan alapvonalai Pest 1871. 50.

⁶ *Molnár László*: A tanítás tankönyve Budapest 1881. 48.

⁷ *Bihari Péter*: Népiskolai oktatástan Budapest 1886. 30.

⁸ *Gyertyánffy István*: Tanító az iskolában Budapest 1887. 52.

eldönteni, hogy melyik a fontosabb. Köztük olyan szoros a kapcsolat, hogy valójában egymást feltételezik – mondja Könyei.

A tankönyvekben figyelemmel kísérhető az a törekvés, hogy a pedagógia fontosabb alapfogalmait szakszerűen meghatározzák. Ez bizonyára a tudomány fejlődésének a következménye. Megjelenik a nevelés tágabb és szűkebb értelmezése. Felfedezik, hogy a nevelés színtere nemcsak az iskola. Az iskolán kívül a gyermeket számtalan pozitív és negatív hatás érheti. Ezeket nem lehet figyelmen kívül hagyni. Közös vonásuk, hogy esetlegesek, véletlenszerűek. Hatásuk alakítja az embert, de nem nevezhető ez valódi nevelésnek. Találkozunk olyan elképzeléssel is, mely szerint a külső hatások csak pozitívak lehetnek. Ez nyilvánvalóan téves elgondolás.

A nevelés valódi színtere az iskola. Itt valósul meg a nevelés legsajátosabb jegye, a tervszerűség és a közösségi jelleg. A tervszerűség, tudatosság a célok meghatározását is feltételezi. Ezt csak az iskola képes biztosítani. A tervezőmunkát a nevelő végzi el. Alakja hiányzik az iskolán kívüli nevelésből. Ismeretei a tudományok ismeretén alapulnak. A szerzők kizárják az iskolai nevelés fogalmából a véletlenszerűséget. Valódi feladatát – a testi és szellemi erők kibontakoztatását – a magánnevelés nem tudja megvalósítani.

Az oktatás fogalmában többen az ismeretközlésnek tulajdonítanak nagy jelentőséget. Hangsúlyozzák a megértés fontosságát. A tanulók ismereteket és készségeket sajátítanak el. Néhány szerző az oktatást folyamatnak tekinti, amelyben a gyermek sokoldalú fejlesztését a nevelő irányító munkája biztosítja. Elítéli a mechanikus utánzást, a gépiességet, a tanulók aktív közreműködését hangsúlyozzák.

Az oktatás és a nevelés kapcsolatáról minden szerzőnek van véleménye. Mindannyian az iskola nevelő jellegét emelik ki. Műveikben megjelenik a „nevelőtanító”, „tanító-nevelő” kifejezés. Az elnevezések a nevelés és az oktatás szoros kapcsolatát jelzik. Egyaránt fontosak az iskolában, egyenrangúak.

Néhány szerző véleménye szerint az oktatás a nevelés része, s annak legfőbb eszköze. E felfogás szerint a nevelés tágabb körű fogalom. Az oktatás csak eszközként szerepel. E megállapítás a pedagógia tudomány fejlődését jelzi. A művek szakszavai, meghatározásai tükrözik a pedagógia tudományválasztását.

A pedagógia tudomány rendszere

Az 1868 után megjelenő tankönyvek többsége részletes módszertant is tartalmaz a didaktika ismeretanyaga mellett. Közéjük tartozik Környei József, Bárány Ignác, Mennyey József, Gyertyánffy István és Kiss Áron, Emericzy Géza és Gyertyánffy István alkotása. E szerzők sorából kiemelkednek Mennyey József, Emericzy Géza, Kiss Áron és Gyertyánffy István könyvei, amelyekben a módszertant tartalmazó rész terjedelme nagymértékben meghaladja a tanítás általános kérdéseivel foglalkozó fejezet nagyságát. E művekben az a szemlélet érvényesül, hogy a szakmódszertan igen lényeges, talán fontosabb az elméletnél. A tankönyvek ilyen szerkezeti felépítését feltehetően az a pedagógiai gyakorlat határozta meg, hogy a tanítók e módszertani tanácsokat igényelték jobban. Nem tartalmaznak részletes módszertant Wurga János, Kiss Áron és Öreg János, Molnár László és Bihari Péter művei. E könyvek tagolása logikusabb.

A tankönyvek szakszókincse igen változó, s eltérnek egymástól abban is, hogy a pedagógia egyes részterületeihez milyen részeket kapcsolnak.

A nevelés és az oktatás, valamint a didaktika és a módszertan kapcsolata jelentősen meghatározza elképzeléseiket a pedagógia tudomány felépítéséről, rendszeréről.

A szerzők közül Kiss Áron és Öreg János építi fel legteljesebben, legvilágosabban a pedagógia tudományt. A neveléstudományon belül megkülönböztetnek: 1. Alaptanokat (lélektan, élettan és egészségtan); 2. A tulajdonképpeni neveléstant –, melynek fő része az oktatástan, s ennek alkalmazása a módszertan; 3. A tudományok fejlődésánát: a pedagógiatörténetet; 4. Intézményeket, statisztikát és az iskolaszervezetant. Kimondják, hogy a neveléstudomány azóta vált valóban tudománnyá, mióta antropológiai alapokra helyezték. A neveléstannak mint a neveléstudomány fontos részének nagy jelentőséget tulajdonítanak. Az oktatástan a neveléstannak, ezen belül pedig az értelmi nevelésnek a fő része. A módszertan az oktatás elveinek, általános szabályainak az alkalmazása. A két rész között alá–fölérendeltségi viszony van. A metodikának az oktatástan adja az általános irányelveket, tehát szabályozója a tanítási eljárásoknak.

Bihari Péter „Népiskolai oktatástan”-a a nevelés egyik ágaként jelenik meg. Az oktatástant három fő részre bontja: didaktikára (ez az általános rész), metodikára (ez a különös rész) és iskolaszervezetant. Az oktatástan a neveléstudomány fontos része, „... mondhatni önálló tudomány, amennyiben ... a képzésnek legfőbb eszköze”.⁹ A tanítástan oly szabályokat tartalmaz, amelyek szükségesek az oktatás vezetéséhez.

Bárány Ignác és Molnár László rendszerében a pedagógia tudomány két részből áll: neveléstudomány (a neveléstani szabályok összessége) és tanítástudomány (tanítástani szabályok összessége). A nevelés szabályai alkotják a tanítás szabályainak alapját. A tanítástan olyan elveket tartalmaz, amelyek nélkülözhetetlenek az oktatás vezetéséhez. Egy részük az összes tantárgyra vonatkozik – tehát általánosnak –, más részük pedig az egyes tantárgyak tanításához szükséges. Ily módon a tanítástan két részre bontható: I. Általános tanítástanra és II. A részletes tanítástanra. Az általános rész ad irányelveket az egyes tantárgyak sikeres tanításához. A részletes tanítástan szerepe alárendelt. Csak ezek ismeretében nem lehet jól tanítani.

Emericzy Géza a neveléstudományt két részre bontja: didaktikára (általános rész) és metodikára (különleges rész). A tanítástan a tudomány igen fontos ága, mivel a nevelés legfőbb eszköze maga a tanítás. A didaktika nem veszi figyelembe az egyes tantárgyak sajátosságait. Az általános elveket a tanító a tantárgyak sajátosságainak megfelelően alkalmazza. A szerző megnevezi a tanítástan segédtudományait is – amelyek az egyes népiskolai tantárgyak: logika, embertan (antropológia), testtan (szomatológia) és a lélektan. Kiss Áron és Öreg János rendszerében ezek alaptanként szerepeltek. Emericzy felosztása kevésbé teljes, mert nem találjuk meg nála a pedagógia történetét és az iskolaszervezetant.

Warga János a neveléstant tudománynak nevezi, melyhez feltétlenül szükséges a lélektan, az embertan és az oktatástan ismerete. Ezek egyben alapjai az oktatástannak és a neveléstannak, mégpedig elméleti alapjai. Az alapozó tudományok közül a lélektan emelkedik ki mint legfontosabb. Rendszerében a neveléstan fogalmába beletartozik az oktatástan, s a kettő nehezen választható el egymástól. A nevelés- és oktatástan összetartozása

⁹ Bihari Péter: Népiskolai oktatástan Budapest 1886. 80.

nagyon szoros. Az oktatásban a tanítás általános kérdéseivel foglalkozik. Módszertana a tantárgyak feldolgozásának a módját tartalmazza. Művében nem található meg az az álláspont, mely szerint a tanító eljárásait, a módszereket a didaktika általános elvei, szabályai határozzák meg.

A tankönyvírók egy csoportja nem foglalkozik rendszertani kérdésekkel. Közéjük tartozik Környei János, Gyertyánffy István, Mennyei József, Gyertyánffy István és Kiss Áron. Elképzelésük feltehetően lehetett, s ez a tankönyvek szerkezeti vizsgálatából következtethető ki.

Környei János és Gyertyánffy István három fejezetben fejti ki gondolatait: nevelés, oktatás, módszertan. Nézetazonosságuk magyarázata az, hogy mindketten ugyanannak a műnek (*Kehr.*: „Praxis der Volksschule”) a feldolgozására, fordítására vállalkoztak. Környei János 1871-ben, Gyertyánffy István pedig 1887-ben.

Mennyei József művében a neveléstani problémák után a népiskola külső és belső szervezetével foglalkozik, majd a tanítás általános elveivel, s végül a módszertannal.

Gyertyánffy István és Kiss Áron szerzőpár könyve „A népiskola módszertana” (1882) elsősorban módszertani műnek készült. Az olvasót mégis megismertetik a népiskolával, az ottani tantárgyakkal, s az oktatás általános kérdéseivel. Ez utóbbi részre épül a részletes módszertan.

A tankönyvek vizsgálatából kitűnik, hogy a nevelés–oktatás kapcsolatáról vallott nézetek nem minden esetben tükröződnek a művek felépítésében, s a kialakított pedagógiai rendszerben.

Környei János és Gyertyánffy István vallja, hogy a nevelés és az oktatás csak mesterségesen különíthető el egymástól, mégis a két problémakört egymástól elválasztva tárgyalja. Bihari Péter hasonló nézeteket ír le, de könyvében az oktatás általános kérdéseit a neveléstől elszakítva fejti ki. Bárány Ignác hasonló utakat követ.

Emericzy Géza, aki „Népiskolai tanítástana”-ban (1882) fontosnak tartja a tantárgyakban rejlő nevelési lehetőségeket, nevelési kérdésekkel nem foglalkozik, a módszertan tárgyalása után tér rá az oktatásban kérdéseire.

Molnár László kimondja, hogy az oktatás szabályai a neveléstaniakon alapulnak, mégis könyvének kiindulópontja a tanítástan. Ez tölti be a vezető szerepet.

A szerzők sorában csak Kiss Áron és Öreg János, valamint Warga János következetes a fogalmak kapcsolatát és a pedagógia rendszerét illetően. Náluk a nevelés és az oktatás elválaszthatatlan. Következésképpen mindegyik szerző a nevelés egyik területéhez, az értelmi neveléshez kapcsolja a didaktikát. Náluk a neveléstani fogalmába beletartozik az oktatástan.

Külön figyelmet érdemel az a kérdés, hogy elkülönítik-e a módszertant és a didaktikát, illetőleg foglalkoznak-e szakmódszertannal. A feldolgozott tankönyvek közül csupán négy nem tartalmaz módszertant: Warga János, Kiss Áron és Öreg János, Molnár László és Bihari Péter műve. Ez annak a jele, hogy a pedagógia tudománytól még nem vált külön a szakmódszertan.

Környei János: „A tanító az iskolában” (1871)

nevelés
oktatás
módszertan

Warga János: Nevelés és oktatásban alapvonalai (1871)

alaptudományok: lélektan, embertan, oktatásban
nevelésben: oktatásban, módszertan

Bárány Ignác: Tanítók könyve (1871)

pedagógia: neveléstudomány
tanítástudomány: általános tanításban
részletes tanításban.

Mennyey József: Nevelés és tanításban (1875)

nevelésben
a népiskola szervezete
a tanítás általános kérdései
módszertan

Kiss Áron és Öreg János: Nevelés és oktatásban (1875)

neveléstudomány:
1. Alaptanok (lélektan, élettan, egészségtan)
2. Nevelésben: oktatásban,
módszertan
3. A pedagógia története
4. Iskolaszervezetben

Molnár László: A tanításban könyve (1881)

pedagógia: neveléstudomány
tanítástudomány: általános tanításban
részletes tanításban

Gyertyánffy István–Kiss Áron: A népiskola módszertana (1882)

a népiskola
oktatásban
módszertan

Emericzy Géza: Népiskolai tanításban (1882)

neveléstudomány: didaktika
metodika
segédtudományok (logika, embertan, testtan, lélektan)

Bihari Péter: Népiskolai tanításban (1886)

oktatásban: didaktika
metodika
iskolaszervezetben

Gyertyánffy István: Tanító az iskolában (1887)

nevelés
oktatás
módszertan.

A táblázatban jól megfigyelhető, hogy a szerzők szemlélete mennyire különbözik a résztudományok rendszertani elhelyezésében, szóhasználatban.